

OORLOGSVERLEDEN EN OORLOGSGESCHIEDENIS

P. ROMIJN

J. Bank, *Oorlogsverleden in Nederland*. (inaugurele rede van 27 oct. 1983)
Baarn, 1983.

J.C.H. Blom, *In de Ban van Goed en Fout? Wetenschappelijke Geschiedschrijving
over de Bezettingstijd in Nederland*. (inaugurele rede van 12 dec, 1983)
Amsterdam 1983 (nog niet uitgegeven)

Ik vond mijn landgenoten vermagerd, sommigen verouderd, maar ik voelde mij niet van hen vervreemd, zo oordeelde een Nederlander die de bezettingsjaren in ballingschap had doorgebracht. Bij zijn terugkeer vond hij zijn landgenoten weinig veranderd in hun politieke en sociale oordelen en vooroordelen. Hitler's overheersing heeft wel littekens en moeilijk helende wonden achtergelaten, maar weinig of niets tastbaars gebracht. Groot-Brittannië, niet bezet, was door de oorlog meer en dieper veranderd dan Nederland door de smartelijke bezetting¹.

Als deze relativerende waarneming juist is, dan zijn het dus niet zozeer de maatschappelijke gevolgen van de oorlog geweest, maar de pijnlijke ervaringen van de bezetting, die ervoor hebben gezorgd dat de verwerking van 'het oorlogsverleden' in de Nederlandse huiskamers, massamedia en ook geschiedschrijving ontegenzeggelijk grote aandacht heeft gekregen.

De historici J. Bank en J.H.C. Blom, die in 1983 werden benoemd tot hoogleraar in Rotterdam en Amsterdam, hebben beide hun inaugurele rede gewijd aan de permanente belangstelling voor de bezettingstijd. Blom heeft in zijn voordracht *In de ban van goed en fout* de vraag gesteld, hoe vakhistorici zich met deze periode hebben beziggehouden. Bank heeft in *Oorlogsverleden in Nederland* onderzocht hoe de pers en de televisie het in de academische geschiedschrijving ontstane beeld hebben beoordeeld, eventueel bijgekleurd en doorgegeven.² Beiden hebben ervaren, hoe hoog de emoties rond de afrekening met het bezettingsverleden de laatste jaren nog konden oplopen. Blom was betrokken bij het onderzoek inzake de affaire-Menten, Bank bij dat in de zaak-Aantjes.

Zoals in deze kwesties is de herinnering aan de bezettingsjaren vrijwel steeds verbonden geweest met vragen van 'goed' en 'fout'. Het is daarom ook niet verwonderlijk, dat Blom in de pers veelvuldig is geciteerd vanwege zijn pleidooi dat het, althans in de geschiedschrijving, maar eens uit moet zijn met het moralistisch zoeken naar goed en fout, omdat het volgens hem nog steeds de vraagstelling van de meeste

historici domineert en daarmee andersgericht onderzoek belemmert. Dit moralisme blijkt, zoals Bank signaleert, uit het gegeven dat de grote belangstelling voor het oorlogsverleden behalve feit ook norm is geworden. Steeds weer zijn de ervaringen uit de bezetting aangeropen om, wijzend op het kwaad, dat Nederland overspoelde, het naoorlogse politiek-maatschappelijke bestel te kunnen legitimeren. Het initiatief tot oprichting van het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie (RvO) is dan ook voortgekomen uit de pragmatische gedachte, dat uit de beproevingen lering moest worden getrokken. Deze sociaal-pedagogische functie heeft tot nu toe inderdaad als argument kunnen dienen om plannen tot opheffing van het Instituut te verijdelen.

Volgens Blom hebben het RvO en zijn bekendste vertegenwoordiger, dr. L. de Jong, er mede voor gezorgd dat er een brede consensus kon ontstaan over de betekenis van de bezettingsjaren. Deze eenstemmigheid kwam tot uiting in een geschiedbeeld, dat deze episode opvatte als een radicale breuk in de historische continuïteit, als een exceptioneel tijdperk van buitengewone beproevingen, dat maakte dat de wereld voor de Nederlanders van toen ingrijpend veranderde. Zij werden meegesleurd in de wereldwijde strijd tussen goed en kwaad. Dit 'zingevend perspectief' van de bezettingsjaren, zoals Blom het noemt, leidde ertoe, dat men ging zoeken naar factoren die het goede en het kwade vertegenwoordigden en daardoor hadden bijgedragen of afbreuk gedaan aan de strijd tegen het nationaal-socialisme en de bezetter.

Aan het morele goed en kwaad werd zo onverbrekkelijk de vraag naar het traceren van collaboratie en verzet gebonden. Dit komt inderdaad in de Jong's *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog* sterk naar voren, evenals in zijn televisie-serie uit 1960-1965 *De Bezetting*. Ieder zal zich bovendien zijn moreel en emotioneel sterk geladen aanklacht tegen mr. W. Aantjes uit 1978 herinneren. Ook 'lichte gevallen' van collaboratie hadden volgens hem '*in een worsteling waarin het historisch gegroeide volksbestaan op het spel stond, de nationale solidariteit doorbroken*'.³

In hoeverre is het traditionele en moralistisch geïnspireerde geschiedbeeld nu een constante factor? Bank is van mening, dat in de eerste tien tot vijftien jaar na de bevrijding vooral de behoefte tot uiting is gekomen om het beleefde op te tekenen en zodoende opnieuw te beleven. De Jong's geschiedwerk ziet hij als definitieve afsluiting van deze fase, die in de bedoelde periode vorm kreeg in het verzamelwerk *Onderdrukking en Verzet*, het gedenkboek *Het Grote Gebod* en de honderden andere werken uit deze tijd. Hierin wordt nauwelijks meer aandacht besteed aan de 'foute' Nederlanders uit de oorlogsjaren, die buiten de gemeenschap vielen, die de bezetting wilde herbeleven. De jaren vijftig gingen zich vervolgens kenmerken door een toenemende stilte rond het oorlogsverleden, waarvan het beeld vastlag.

In het decennium erna leefde de belangstelling echter weer volledig op, door een aantal gelijktijdig optredende factoren. Het proces-Eichmann speelde een rol, aldus Bank, evenals de activiteiten van de nazi-speurder Wiesenthal, de publikatie van Presser's *Ondergang*, de debatten over vrijlating van de Duitse oorlogsmisdadigers in Breda en ook de televisieserie *De Bezetting*. Hierin kwam onder meer de discutabele rol van de 'Nederlandse Unie' ter sprake. Er ontstond een fel debat over de rol die de toenmalige Minister-president De Quay als één van de voor mannen van de Unie had gespeeld. In de kritische, autoriteiten wantrouwende jaren zestig bleek dat veel oudere Nederlanders, dus ook gezagsdragers, kwetsbaarder waren voor het oorlogsverleden dan zij lange tijd hadden kunnen denken. Het

zelfgenoegzame beeld van de grote groep 'goede' Nederlanders tegenover de kleine schare verraders moest herzien worden. Het is niet toevallig, dat veel affaires in verband stonden met de grootste ramp uit de bezettingsjaren, het vernietigen van de joodse bevolkingsgroep.

In tegenstelling tot wat verwacht mocht worden, gelet op het verstrijken van de jaren, werden in de massa-media 'goed-fout-vragen' weer in verhevigde mate gesteld, en leidde dit tot een hernieuwd onderzoeken van gevallen als Weinreb en Menten, nu met het fundamenteel wantrouwen van een jongere generatie. Toch is de geschiedschrijving wel een andere weg ingeslagen, een gegeven waaraan Bank voorbijgaat en wat Blom in wezen ontkent. Deze verschuiving kan geïllustreerd worden door een onderzoek van de Engelse historicus A. Marwick aan te halen, die heeft onderzocht hoe de Britse geschiedschrijving de beide wereldoorlogen heeft behandeld.⁴ Hij onderscheidt als belangrijkste benaderingen een 'tory'- en een 'liberal'-opvatting; deze beiden werden aangevuld met 'economische'- en 'sociologische'-methoden.

De 'tory'-historici zien volgens Marwick oorlogen en politieke crises als de grote gebeurtenissen bij uitstek in de geschiedenis; zij wijzen erop dat het oorlogen zijn die samenlevingen en hun instituties tot modernisering dwingen, uit noodzaak tot overleven en zo de kracht van de natie stalen. 'Liberals' zien daarentegen de verschrikkingen van oorlog puur negatief, en hebben tegelijkertijd meer oog voor de continuïteiten in het historisch proces waarin een oorlog plaats vindt. Zij wensen te onderzoeken, in welke zin deze op specifieke terreinen een remmende dan wel een stimulerende rol heeft gespeeld.

De vereiste reserves in acht nemend kunnen deze tegenstellingen op de Nederlandse geschiedschrijving van de bezetting worden toegepast. In het traditionele, door onder meer De Jong vertegenwoordigde geschiedbeeld is de oorlog inderdaad de grote proef voor de samenleving, haar instituties en alle burgers. Wanneer deze proef goed is doorstaan, dan heeft deze een louterende werking, waardoor de samenleving op geestelijk -en na de wederopbouw ook materiële- sterker fundamenten komt te berusten. Deze visie sluit aan bij die van het verzet, sprekend uit een citaat uit het illegale *Vrij Nederland* van december 1942: *'Een volk dat thans kruipt, kan straks niet rechtop gaan !! Wij zullen zelf moeten vechten, werken en lijden, nu !! en hier !!'*⁵

Zeker sinds de jaren zestig is de toon in de geschiedschrijving steeds meer 'liberal' geworden. Al in 1961 besprak de Amerikaan W. Warmbrunn de houding en de mentaliteit van de Nederlanders onder de Duitse bezetting. Zij hebben deze volgens Warmbrunn beleefd in 'a spirit of accommodation'. Aan deze poging om zich aan het gegeven van de bezetting aan te passen en ermee trachten te leven heeft pas de ellende van het laatste oorlogsjaar verandering gebracht.⁶ In navolging van hun Amerikaanse collega gingen ook Nederlandse historici spoedig meer aandacht aan de continuïteit in de twintigste eeuwse geschiedenis van Nederland besteden. Mede dankzij de inspanningen van Blom is de opvatting dat de bezettingsjaren hierin geen wezenlijke breuk hebben betekend, nu wel voldoende gemeengoed geworden. Dit blijkt bijvoorbeeld uit de bijdragen aan het congres dat het Nederlands Historisch Genootschap in 1980 organiseerde over het thema 'Herrijzend Nederland, 1944-1950'.

Het stellen van nieuwe vragen, die volgens Blom tot anders gericht onderzoek zouden moeten leiden, wordt in dit opzicht dus al lang niet meer belemmerd. Daarbij komt dat het moralisme van 'goed en fout' in de regel wel aanwezig is in de geschiedschrijving, soms zelfs op vrij irriterende wijze, maar dat het daarom nog niet

per definitie alles is gaan overwoekeren. Bank en Blom prijzen De Jong om zijn vakmanschap, dat moeilijke vragen geenszins uit de weg gaat, en dat in openheid getuigt van de problemen waarvoor de historicus komt te staan. Seijes' werk over de Februaristaking uit 1954 kenmerkt zich, zoals Bank konstateert, door een vrij afgewogen oordeel over de rol van de CPN, waarbij stellig niet is toegeschreven naar de stellingname die de toenmalige consensus -waar de communisten buiten vielen- veronderstelde. Seijes heeft dit onderzoek voor een belangrijk deel gebaseerd op de methode van 'oral history', waarmee hij de beweegredenen van de stakers heeft onderzocht. Verder is er een toenemende aandacht voor de rol van de communisten in het verzet gekomen, en ook voor de andere groep die geen deel had aan de consensus, de Nederlandse nationaal-socialisten. In dit opzicht is baanbrekend werk verricht met het ten dele sociologisch werk van G.A. Kooy *Het echec van een 'volkse beweging'* (1964).

Blom pleit er met stemverheffing voor, dat, wil voortgezette studie van de bezettingsjaren interessant blijven, er ook een vernieuwing en heroriëntatie in de vraagstelling en de methode zal moeten plaatsvinden. Hij wil in navolging van L. Stone's concept van 'total history' met aan de sociale wetenschappen ontleende technieken, trachten het analytisch inzicht te verdiepen. Prioriteit legt hij bij onderzoek naar de stemming en mentaliteit van de bevolking, bij het toepassen van 'oral history', bij internationaal vergelijkend onderzoek en bij een systematische bestudering van de plaats van de bezettingsgeschiedenis in de twintigste eeuwse geschiedenis. Hij sluit hiermee aan bij ontwikkelingen die, sommige langer dan andere, al in gang zijn, en het is te hopen dat nieuw onderzoek inderdaad het bestaande beeld aanvult en corrigeert met meer 'harde' gegevens dan tot dusverre beschikbaar waren.

De vraag blijft echter, in hoeverre de visie op de bezetting en haar betekenis nog wezenlijk zal veranderen. Terugkomend op het lange citaat aan het begin van dit stukje kan inderdaad op grond van de geschiedschrijving aangenomen worden dat de oorlog in Nederland weinig structurele maatschappelijke verandering ten gevolge heeft gehad. Anders dan in Engeland, waar ieder voor de oorlogsvoering werd gemobiliseerd, ondergingen de Nederlanders in grote meerderheid de bezetting in alle passiviteit. Individueel kon men onderhevig zijn aan diepe emoties, maar deze leidden niet tot collectieve maatschappelijke veranderingen onmiddellijk na de bevrijding. Daarom was er in 1945 weinig nieuws waar te nemen, behalve littekens en moeilijk helende wonden. Dit zou mede kunnen verklaren dat in de geschiedschrijving zozeer de vragen van 'goed en fout' naar voren zijn gekomen, en daarmee het moralisme, dat zin wilde geven aan de manier waarop men zijn eigen rol in deze jaren had beleefd.

NOTEN

1. De opinie van de toenmalige directeur van Unilever, adviseur van de Nederlandse regering en latere minister van buitenlandse zaken, mr. Beyen, in: J.W. Beyen, *Het spel en de knikkers, een kroniek van vijftig jaren*. Rotterdam, 1968.
2. J. Bank, *Oorlogsverleden in Nederland* (Inaugurele rede van 27 oktober 1983). Baarn, 1983.
J.C.H. Blom, *In de ban van goed en fout ? Wetenschappelijke Geschiedschrijving over de bezettingstijd in Nederland* (Inaugurele rede van 12 december 1983). Amsterdam, 1983 (nog niet uitgegeven).
3. L. de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog, deel X-A, Het laatste jaar I*. Den Haag, 1980, p. 844.
4. A. Marwick, *War and social change in the Twentieth Century, a comparative study of Britain, France, Germany, Russia and the United States*. Londen, 1974, p. 6-14.
5. *Vrij Nederland*, d.d. 11-12-'43, geciteerd in: Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie: *Het woord als wapen, keur uit de Nederlandse ondergrondse pers 1940-1945*. Den Haag, 1952, p. 169.
6. W. Warmbrunn, *The Dutch under German occupation*. Stanford, 1963, p. 261.